

Анатолій Трембіцький,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри комерційного
та трудового права ХІ МАУП

ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК (*1892 – †1969) – АВТОР МОНУМЕНТАЛЬНОЇ ПРАЦІ «АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ» (ДО 125 РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

У статті розглядаються життєві шляхи й діяльність знаного українського археолога, доктора філософії, професора, автора більше 300 праць, серед яких монументальна «Археологія України», асистента Державного археологічного інституту в Празі, директора Музею НТШ у Львові, професора Богословської академії, Львівського університету ім. І. Франка, Боннського університету, Українського вільного університету, Українського католицького університету Ярослава Пастернака.

Ключові слова: Ярослав Пастернак, археолог, професор, «Археологія України».

2 січня 2017 р. виповнилося 125 років від дня народження визначного українського археолога, відданого патріота України Ярослава Івановича Пастернака (*02.01.1892 – †30.11.1969), інтерес до життя та діяльності якого в українській історіографії ХХ ст. обмежувався оприлюдненням нечисленних розвідок такими дослідниками з української діаспори, як: М. Дольницький (*Детроїт*, 1962) [7], В. Верига (*Нью-Йорк*, 1970) [2], Л. Винар (*Нью-Йорк*, 1976) [3]. Короткі відомості подано в некролозі (*Нью-Йорк*, 1969) [29].

У незалежній Україні також з'явилися нечисленні публікації, присвячені Я. Пастернаку, серед яких варто відзначити статті таких науковців, як В. Петегрич (1993) [28], С. Терський (1997) [35], Т. Романюк (2005) [31], О. Ситник (2013) [33] та ін. Однак, першою спробою в українській історіографії дослідити біографію та наукову спадщину видатного археолога стало науково-історичне видання І. Ковалю «Дослідник підземного архіву України» (1999) [8]. Наступним значним внеском у дослідження цієї проблеми стала кандидатська дисертація І. Ковалю «Наукова та громадська діяльність Ярослава Пастернака (1913-1969 рр.)» (2007) [9]. Крім того, йому присвячені статті-гасла в енциклопедично-довідкових виданнях [1; 36; 37] та Інтернет-сайтах [23; 24; 25] тощо.

Один із найвидатніших українських археологів у міжвоєнний період і після Другої світової війни, доктор філософії, професор Ярослав Іванович Пастернак народився 2 січня 1892 р. у галицькому містечку Хирів (*нині – Старосамбірський р-н, Львівська обл.*) у родині греко-католицького священика [2, с. 90; 23; 24; 26; 33, с. 12]. Дитячі роки Ярослава пройшли в с. Тростянець [33, с. 12], де «бігаючи по залісених піскових дюнах на парохії свого діда в Яворівщині, знаходив різного роду знаряддоподібні куски кременю» і «старі ікони на сховищах церкви, що давало перший посмак мандрівки у глибину віків» [2, с. 91].

Після закінчення початкової школи, він у 1902 р. вступив до Української класичної гімназії в Перемишлі (*нині – Пшемисль, Республіка Польща*), яку у 1910 р. закінчив з відзнакою [2, с. 90; 23; 24; 33, с. 12]. Ще будучи гімназистом, познайомився з секретарем НТШ, відомим етнографом Володимиром Гнатюком, якому передавав записані ним під час гімназійних вакацій народні пісні й приповідки, що були опубліковані в Етнографічному збірнику НТШ (1914, Т. 35) [2, с. 91; 8, с. 17].

У 1910-1914 рр. студіював археологію на філософському факультеті Львівського університету у професора класичної археології та праісторії Карла Гадачека [2, с. 90; 23; 24; 26; 33, с. 12]. Опановував також класичну філологію, іноземні мови (*грецьку, латинь*), слухав лекції видатного українського історика М. Грушевського [26]. Під час університетських студій у 1912 р. познайомився з директором Українського Національного музею у Львові Іларіоном Свенціцьким [8, с. 17], а впродовж 1913-1914 рр. працював асистентом у Національному музеї, де завідував збіркою церковної старовини (*вів інвентарні книги*) і збирав для музею вартісні експонати. З 1913 р. проводив краєзнавчі експедиції на Львівщині [2, с. 91; 26]. У 1913 р. відбулося його знайомство з митрополитом Андреем Шептицьким, яке переросло в тісну співпрацю на ниві праісторії. Не менше значення для студента мав авторитет завідувача кафедри антропології молодого професора поляка Яна Чекановського, під впливом якого збирався посвятити своє життя антропології. Початком його наукової праці стали польова практика з антропометричних досліджень українського населення Жовківщини та університетська археологічна експедиція з дослідження черепів культури мальованої кераміки в печері «Вертеба» поблизу Більче-Золотого (*нині – Борцівського р-ну*) (1914) [2, с. 91; 12; 33, с. 12]. Його співпраця з відомими діячами науки В. Гнатюком та І. Свенціцьким, поглибили його краєзнавчу, музеєзнавчу, фольклорно-етнографічну і мистецтвознавчу освіту. Під впливом провідних учених С. Вітовського, К. Гадачека, М. Грушевського,

Б. Кручкєвича формуються його наукові погляди [23] та остаточно визначилося коло його наукових інтересів – вивчення давнього минулого Карпатського регіону і сусідніх територій [26].

З початком Першої світової війни у 1914 р., молодий дослідник одразу по закінченню університету примусово одягнув мундир вояка австрійської армії й дослужився до поручника. У складі 41-го піхотного полку воював на італійському фронті, де над річкою Сожа зазнав важкого поранення. Довго лікувався в моравському місті Брні й лише наприкінці 1917 р. повернувся до Львова, де відновив працю в Національному музеї. Однак у 1918 р., уже як австрійський офіцер, знову потрапляє до армії й опиняється аж під Катеринославом (*нині – Дніпро*), проте невдовзі знову у Львові. Після проголошення в листопаді 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки Ярослав Пастернак записується добровольцем у ряди VII Стрийської бригади Української Галицької Армії й у січні 1919 р. бере участь у боях за місто Жовкву. Як вояк УГА відбув усю її воєнну кампанію в Галичині та Наддніпрянщині. Влітку 1920 р. з останками УГА перейшов у Чехословаччину, де був інтернований. Збройна боротьба за українську державу закінчилась і поручник Я. Пастернак, перебуваючи в таборах інтернованих у Ліберці, а згодом у Йозєфові, серйозно вивчає історію, археологію та музейну справу. Стає керівником архіву матеріалів Визвольних Змагань, які пізніше були передані до Музею Визвольної Боротьби України в Празі [2, с. 91; 8, с. 18-20; 24; 26]. Отже, «8 років молодого активного життя відібрало лихоліття війни і повоєнного неспокою» [8, с. 20].

Врешті наступив час для «великої науки» і у 1922 р. Ярослав Пастернак переїздить до Праги й увесь подальший його життєвий шлях (20-ті рр. ХХ ст.) нерозривно пов'язаний з Чехословаччиною, де він сформувався як фахівець у галузі археології. Тут він вступає до Карлового університету й упродовж 1922-1925 рр. спеціалізується в «доісторичній археології» [2, с. 91; 7; 8, с. 19; 26; 28, с. 7] у відомого дослідника слов'янської старовини Любора Нідерле. Водночас пробує свої сили і на викладацькій ниві, передаючи знання і вміння студентській молоді. Зокрема, читає курс середньовічної археології на кафедрі археології Українського Вільного Університету [8, с. 20; 26]. З 1924 р. молодий учений розпочинає польові археологічні дослідження на Підкарпатській Русі (*під такою назвою Закарпаття входило до складу Чехословаччини*) і в околицях Перечина виявив могильник енеолітичної доби – ґрунтові тілопальні поховання, які не супроводжувалися могильними насипами. Завдяки проведеним розкопкам вдалося встановити, що урни, в яких знаходилися перепалені кістки, розміщалися правильними рядами на відстані 0,5-1 м одна від одної [26]. Доводячи приналежність місцевого населення Закарпаття до українського народу ще з доби слов'янських городищ, він робив свій внесок у справу політичної та культурної консолідації української нації [23].

У багатьох районах Праги він проводить археологічні розкопки, де у Височанах виявив поселення уне-тицької культури (*археологічна культура раннього бронзового віку, 2300-1600 рр. до н.е.*), у Гробцях – поховання культури шнурової кераміки (*археологічна культура мідного і бронзового віків, 3200-1800 р. до н.е.*), рештки житлових будівель XII-XIII ст. на старому Ринку, залишки поселення в районі Стржешовіце. Він пише багато наукових статей і вже у 1925 р. захистив у Карловому університеті дисертацію «*Rusę Karpaty v archeologii*» («Руські Карпати в археології») [2, с. 91; 24; 26; 38]. 26 березня 1926 р. він одержав диплом доктора філософії і обирається дійсним членом Чеського археологічного товариства. Це був історичний крок, оскільки Я. Пастернак був першим українцем, який одержав докторат, як археолог. А той факт, що він «написав свою дисертацію на підставі наукових дослідів в українських Карпатах вказує на те, що для молодого науковця важливою була не тільки наукова кар'єра, але в першу чергу дослідна праця минулого України». На здібності молодого археолога звернув увагу проф. Л. Нідерле, який сприяв тому, щоб він став асистентом Археологічного відділу Чеського народного музею в Празі (1922-1923) [26]. А у 1923 р., його, ще студентом, за підтримки Л. Нідерле, було призначено асистентом Державного археологічного інституту в Празі (1923-1928) і завідувачем археологічних розкопів на теренах старої Праги [2, с. 91-92; 24].

Археологічні розкопи під його керівництвом на території колишнього королівського району старої Праги – Градчанах з 4 червня 1925 р. до 31 березня 1928 р. дали дуже важливі висліди для історії Чехії, адже «підтвердили на основі археологічних матеріалів припущення, що Градчани заснував чеський король св. Вацлав, як свою столицю». Під час розкопів на одному з подвір'їв замку, яке розглядалося державними інституціями як майбутня резиденція Томаша Гарріка Масарика, було виявлено «фундаменти двох романських костелів з XI-XII ст. та укріплення княжого «дідинця» з того часу» та відкопано «фундаменти костелу на Страгові» та декілька житлових і господарських споруд княжої доби. Комісія наукових дослідів Празького городища 16 червня 1928 р. висловила йому, як керівнику розкопів, за виявлену «ерудицію, професійне знання, необхідну енергію та цілковиту точність» «подяку за висліди його праці, якою він спричинився до того, що дотепер найбільший науковий дослід у Чехословацькій Республіці оправдав надії, які на нього ми покладали». За успішне проведення цих розкопів він одержав

подяки особисто від президента Чехословацької Республіки Т. Масарика та Державного археологічного інституту. Консервативний збір міста Праги обрав його своїм членом і запропонував прийняти чеське громадянство, і як перший крок до цього вшанували почесним громадянином міста Праги [2, с. 92; 26]. Відкриття базиліки і ротонди на місці катедри Святого Віта та єпископської палати XI ст. в центрі Праги принесли йому заслужене визнання серед провідних європейських археологів [23]. Перед ним відкривалися солідні перспективи наукової кар'єри, «світле майбутнє і слава, і кар'єра та матеріальне забезпечення» [1; 2, с. 92; 7; 8; 28; 31].

Проте Ярослав Іванович сумує за рідним краєм, за Львовом і родиною. Його манить українська старина і він присвячує себе українській археології і насамперед вивченню пам'яток давньоруської доби. Тому, не дивлячись на гірші умови наукової діяльності у Львові, влітку 1928 р. він повернувся, а в 1929 р. був обраний дійсним членом НТШ, вникає в проблеми і суть діяльності Товариства, «активно проводить просвітницьку та публікаційну роботу». Впродовж 1928-1939 рр., очолюючи Культурно-історичний музей НТШ у Львові, проводить «широко-закроєну археологічну діяльність» [1; 2, с. 93; 7; 8; 23; 24; 26; 28; 31]. Зокрема, у музеї НТШ були утворені окремі відділи «доісторичної і протоісторичної археології», різні лабораторії (*консерваційну, реставраційну, фотофіксації*) [33, с. 12]. 15 грудня 1935 р. він прочитав в НТШ доповідь «Підземні скарби України» [33, с. 14].

У 1930 р. відбуваються зміни в особистому житті. Він одружився з учителькою Рідної школи ім. Шевченка у Львові Марією Стецик, яка стала «необхідним товаришем життя і дорадником у його праці, бо й сама цікавилась українським культурним життям та брала в ньому активну участь». Він виправдав сподівання українських наукових кіл Галичини, де він негайно розпочав археологічні дослідження, адже досліджувати було що, «бо Україна, – як ствердив проф. Я. Пастернак, – незвичайно багата на пам'ятки старовини від палеоліту по всі праісторичні, ранньоісторичні та середньовічні часи» [2, с. 93].

У 1932 р. Я. Пастернак був обраний дійсним членом Українського богословського наукового товариства у Львові, впродовж 1932-1935 рр. займав посаду доцента, у 1935-1939 рр. – надзвичайного професора, а у 1939-1941 рр. – професора археології Української греко-католицької Богословської академії у Львові та заснував при ній музей. У 1935 р. він габілітувався на доцента Українського вільного університету в Празі, однак й надалі залишався директором Музею НТШ та професором археології Богословської Академії, де викладав біблійну археологію та археологію України. Після окупації советами Західної України, він 3 листопада 1939 р. був номінований професором і призначений завідувачем кафедри археології Львівського державного університету (1939-1941), 20 січня 1940 р. – директором Львівського державного археологічного музею (*колишнього Музею НТШ*) [2, с. 93-94; 23; 24; 26; 29], одночасно у 1940-1941 рр. працює ще й старшим науковим співробітником новоствореного Львівського відділу Інституту археології АН УРСР [24; 26]. У 1939 р. декан історичного факультету А. Бригинець та відомий підсоветський український історик ректор Львівського державного університету М. Марченко, у поданій на нього характеристиці писали: «Пастернак являється великим спеціалістом археологом і заслуговує на призначення йому на основі проведених розкопів і надрукованих праць науковий ступінь доктора історичних наук і професора на кафедрі археології» [2, с. 98].

У цей же період Я. Пастернак розпочав системне вивчення пам'яток давньоруської доби на теренах Галичини. Він проводить зі студентами практичні археологічні вправи та веде активну польову роботу, здійснивши у 1932-1940 рр. понад сорок археологічних розкопів у таких літописних містах Галицько-Волинського князівства, як: Львів (1930, 1938), Терембля (1931), Белз (1936, 1938), Звенигород (1937), Пліснеськ (1940) [23; 26; 33, с. 13]. Досліджує літописні городища Щекотин біля с. Глинське (*Жовківський р-н*), Нижній Струтинь (*Івано-Франківщина*), Страдч (*Яворівщина*), могильники в с. Валява біля Перемишля. Розкопує в сс. Гринів, Делів, Дусанів, Кульчиці Почапи, Якторів, Янчин та ін. пам'ятки бронзової [15; 20; 21; 22; 23], ранньозалізної та римської доби [19]. «Відкрив дві невідомі до того часу в Галичині культури: а) Унетиську (*судетську*) з ранньо-бронзової доби (1800-1500 рр. до Хр.), яка вказує на товарообмінні зв'язки українських земель із західними краями через Шльонськ», і «б) Черняхівську або ранньослов'янську культуру, яка характеризується неукріпленими поселеннями та безкурганними могильниками II-VII ст. типовими для антів», що дало можливість підтвердити приналежність західноукраїнських земель до держави антів [2, с. 93-94].

У 1934 р. Я. Пастернак, відчувачи дух часу і патріотичні настрої української громадськості, зосереджує головну увагу на вивченні Галицько-Волинської держави та впродовж 1934-1941 рр. проводить свої найважливіші археологічні розкопки в Крилосі, якими остаточно розв'язав столітню проблему локалізації княжого Галича, завдячуючи епохальному відкриттю у 1936 р. фундаментів (37,5×32,5 м) з тесаних кам'яних блоків головної святині князівства – Катедрального Успенського собору (*перша згадка*

в літописі про цей собор – Храм Святої Богородиці – відноситься до 1187 р., часу захоронення в ньому Ярослава Осмомисла, однак точні дати спорудження і зруйнування святині невідомі й досі). За розмірами фундамент собору лише на 1,5 м (за шириною і довжиною) був меншим від знаменитої Софії Київської – найбільшого храму в тодішній Русі. У 1937 р. всередині храму було знайдено кам'яний саркофаг з похованням засновника собору, як вважають дослідники, князя Ярослава Осмомисла. Крім того, у самому Галичі і в його околицях було відкрито й рештки господарських та виробничих будівель, які служать доказом, що княжий Галич знаходився на місці сучасного села Крилос (Галицький р-н). Розкопи відбувались при фінансовій допомозі митрополита А. Шептицького, який планував зробити тут окремий історичний заповідник, але цьому перешкодила війна [2, с. 94; 23; 24; 26; 33, с. 13]. Своїми археологічними розкопами різного масштабу він збагатив наше знання про минуле нашого народу, допоміг розв'язати ряд питань, над якими історики тривалий час ламали голови. Так, у 1935 р. він відкрив дві старо-мадярські (угорські) могили IX-X ст. у Підгороддю (ліс «Діброва» біля Крилоса), які вказують на шлях переходу угрів у середньовіччі через Україну, Карпати в Паннонську долину. Він довів безперервну тривалість автохтонів України від трипільської культури через антив аж до нових часів, чим підтвердив тезу свого славного попередника Вікентія Хвойки [2, с. 94; 26; 33, с. 13].

З приходом більшовиків до Львова у 1939 р. Я. Пастернак, як знаний і досвідчений працівник, опинився в гущі перетворень радянської адміністрації, зокрема, організації мережі музеїв і бібліотек та формування філії Інституту археології Академії наук УРСР, Львівського історичного музею та кафедри археології Львівського університету [31, с. 170]. Так, вже 17 листопада 1939 р. було прийнято рішення про націоналізацію львівських музеїв і бібліотек [10, с. 94]. Спеціальна робоча комісія з охорони пам'яток історії та культури в складі П. Панча (голова), І. Крип'якевича і М. Возняка, сприяли тому, щоб «найкраща і найбагатша археологічна і етнографічна збірки Музею НТШ» були «розформовані й розподілені між новопосталими музейними установами Історичного, Етнографічного, Природничого музеїв та Картинної галереї» [31, с. 170; 33, с. 16].

9 грудня 1939 р. Президія АН УРСР ухвалила реформувати НТШ. Останні надзвичайні загальні збори НТШ, які відбулися 14 січня 1940 р., прийняли рішення «про неможливість існування Товариства в умовах академічних приписів» та передати усе його рухоме й нерухоме майно АН УРСР [40]. Однак прізвище Я. Пастернака в протоколі зборів відсутнє [31, с. 175], можливо це пов'язано з тим, що вже 20 січня 1940 р. він був призначений директором Львівського історичного музею та «активно підключився до передачі майна та експонатів музею новому власнику» [3, с. 115; 33, с. 16]. Зокрема, «археологічна колекція колишнього Культурно-історичного музею НТШ, майже в цілості, разом з габльотами, була перенесена у нове приміщення» [16, с. 37], хоча «чимало вартісних пам'яток пропало» [31, с. 170]. Проте він залишався директором доволі короткий термін, адже вже в травні 1940 р. директором призначено С. Ліньова, а Я. Пастернак став науковим консультантом археологічного відділу музею [3, с. 115; 31, с. 176]. Об'єднання за принципом однорідності та обмін між музейними інституціями набрало загрозливих форм. І в цьому, на жаль, чимала заслуга Я. Пастернака, який в супроводі «бригади» київських музейників «прибув до директора Національного музею Іларіона Свенціцького з офіційною вимогою видачі срібного скарбу візантійської роботи, що походив з села Крилоса» [31, с. 171]. Цей срібний скарб ранньосередньовічних старожитностей, який вперше описав Ярослав Пастернак і датував VI ст. н. е., був знайдений у 1908 р. на правому березі р. Залукви в Крилосі й складався з 5-ти браслетів, срібної візантійської тарілки-дискос, прикрашеної тиснутим орнаментом, масивної крученої срібної гривни, срібного кільця та двох частин срібної візантійської посудини [17, с. 56]. 1940 р. за рішенням АН України, на базі Секцій НТШ були утворенні філіали Археологічного інституту та Інституту історії України. Я. Пастернак увійшов до складу філіалу Археологічного інституту (директор М. Смішко) [16, с. 38; 33, с. 14]. Колективи обох інститутів розпочали підготовку нового підручника з археології України для вищої школи [32], зокрема С. Круковський писав розділ «палеоліт»; К. Маєвський – «трипільська культура»; М. Смішко – «неоліт, римська та латенська доба»; І. Старчук – «скитська культура»; Я. Пастернак – «бронзова і гальштатська доба, ранні слов'яни і княжа доба» [18, с. 10]. Однак виданню підручника завадила війна. 10 червня 1940 р. на базі Львівського університету відбулася сесія АН УРСР, на якій Я. Пастернак виступив із доповіддю «До проблеми Києво-Галицької культурної єдності», де на підставі розкопок у Крилосі «доводив єднання візантійських та романських стилів у архітектурі княжого Галича» [4]. У липні 1940 р. Я. Пастернак, як керівник археологічної експедиції студентів, проводив розкопки в Крилосі, під час яких в урочищі Золотий Тік знайдено в землі «рідкісний золотий емальований колт-кульчик, прикрашений стилізованим геометричним орнаментом, що не мав аналогії на всіх українських землях» [31, с. 172; 33, с. 16; 35]. Крім того, влітку 1940 р. учений проводив розкопи на городищі «Пліснесько» в Підгірцях біля Золочева, де було знайдено унікальний фрагмент кістяної іконки-складня

із зображенням давньоруського воїна [14, с. 539; 18, с. 10]. Про розкопки в Крилосі (1.VI. – 30.VI. 1941 р.) зберігся цікавий щоденник, який вів Тадеуш Журовський. Він пише: «Кожен артефакт після знаходження залишався на своєму місці і далі обкопувався так, як ніби лежить на лавочці. При ньому вбивається кілок з черговим номером – римською цифрою, що позначала номер ділянки, і арабською – порядковий номер знахідки. Кілки ті стоять вбиті біля знахідок доти, доки артефакти не будуть виміряні, описані, зазначені на плані і сфотографовані. Потім за розпорядженням керівника знахідки виймаються і пакуються, «лавочки» під ними прокопуються і лише після того витягуються кілки і починається дослідження наступного шару, документуючи матеріали так само» [33, с. 17].

29 червня 1941 р. до Львова увійшли передові частини гітлерівського вермахту, було репресовано значну частину львівської професури, закрито університет, спроби відновити діяльність НТШ не принесли бажаного успіху, а дозвіл на створення «Інституту Шевченка» так і не увійшов у силу. Єдиною легальною формою інтелектуального життя Львова стали публічні зустрічі й відчити в Літературно-Мистецькому Клубі (ЛМК) [31, с. 173], який діяв при Українському центральному комітеті від літа 1941 р. до червня 1944 р. 4 вересня 1941 р. у Генерал-губернаторстві дистрикту Галичина були закриті всі без винятку публічні музеї та збірки [10, с. 151]. Упродовж 1941-1942 рр. сотні антикварних речей і мистецьких творів були вилучені з фондів і призначені для умеблювання помешкань бургомістра Грунерта, губернатора Отто Вехтера та інших високих військових чинів [31, с. 174]. У непростих умовах воєнного часу Я. Пастернак продовжував опікуватися музейними збірками, читав лекції в Богословській академії. У 1941-1942 рр. продовжив незначні польові дослідження (*короткочасові виїзди*) стародавнього Галича в межах сучасного с. Крилоса [33, с. 13], а також здійснив декілька спорадичних поїздок на археологічні розкопки. Зокрема, у жовтні 1942 р. експедиція Львівського історичного музею під керівництвом Я. Пастернака провела розкопки неолітичного поселення культури лінійно-стрічкової кераміки в ур. Запуст на правому березі р. Бистриці, 650 м на південь від с. Котоване поблизу Самбора [5, с. 153; 13; 25, с. 99; 34, с. 9]. Тут, було знайдено «досить презентабельну колекцію: кам'яні сокири з наскрізним сверленим отвором, крем'яні ножі, скребки, різці, уламки глиняного посуду з орнаментом у вигляді заглиблених ліній і ямок та наліпних гудзів із заглибленням в центрі». Відкрито сліди двох жителів – заглиблені в ґрунт землянки неправильної видовженої форми. Серед великої кількості знайдених фрагментів посуду вдалося реконструювати кілька цілих посудин, переважно миски із заокругленим, або рівним дном, інколи прикрашені заглибленим стрічковим орнаментом, чи горщики з опуклим тілом і порівняно вузьким горлом, уламки кам'яних зернотерок, крем'яні та обсидіанові вкладні до серпів зі слідами полови та зерна пшениці (чи ячменю) [6]. Дослідження поселення мало велике наукове значення, оскільки це одне з небагатьох поселень культури стрічкової кераміки, досліджених стаціонарними розкопками. Це були останні розкопки вченого на українській землі [13]. 21 жовтня 1943 р. він виступив у ЛМК з доповіддю «До галицької етногенези», в якій подав «виразний антропологічний зріз етнічної структури населення західноукраїнських земель» [30]. Колишні члени НТШ використовували всі можливості для своїх наукових зібрань. Так, члени Археологічної комісії (*голова Я. Пастернак*) О. Кандиба, В. Козловська, М. Смішко, Ю. Полянський і Л. Чикаленко на своїх сходинах обговорювали поточні наукові праці (*проблеми історії культури старого Галича й бронзові нашішники бастарнів лятенської доби – Пастернак*), виступали з доповідями [18; 31, с. 173; 33, с. 18].

Таким чином, з іменем Я. Пастернака, який в міжвоєнному та воєнному Львові став «безперечним авторитетом наукових досліджень» та «національним лідером, до якого тяглися усі свідомі патріотичні сили українців» [33, с. 12], пов'язано багато славних сторінок відродження української стародавньої історії [27].

Влітку 1944 р. Ярослав Пастернак у розквіті творчих сил був змушений залишити активну наукову діяльність і назавжди з родиною покинути Україну. Спочатку доля закинула вченого до Відня, де вже в липні 1944 р. працює в Інституті опіки над пам'ятниками (*Institut für Denkmalpflege*) у Відні, а восени 1944 р. разом із студентами Віденського університету провів розкопки тілопального погребіща бронзової доби в м. Лінц на півночі Австрії [3, с. 120; 23]. Згодом переїхав у Західну Німеччину в американську зону окупації [23; 24; 26; 29; 33, с. 19]. Спроби вченого потрапити до німецьких університетів не принесли бажаного результату. Однак, вже у травні 1945 р. він стає науковим співробітником при семінарі з праісторії в Гетінгенському університеті. 18 березня 1946 р. – призначений професором археології Українського вільного університету (*Мюнхен*). 25 червня 1947 р. – гостем-професором (*почесним професором*) філософського факультету університету Фрідріха-Вільгельма (*Бонн*), де читає лекції з археології, праісторії та ранньої історії Східної Європи в 1947-1949 рр. [1, с. 115; 2, с. 95; 23; 24; 29].

30 березня 1947 р. у напівзруйнованому Мюнхені зібралися 52 дійсних члени НТШ, які вирішили відновити на чужині діяльність Товариства. На загальних зборах головою було обрано проф. І. Раков-

ського. Я. Пастернак активно долучився до роботи відновленого НТШ й виступив з доповідями на наукових з'їздах в Міттенвальді (1946) й Берхтгесгадені (1948), на засіданні Української Вільної Академії Наук в Ашафенбурзі (1947). 18 березня 1946 р. він став професором археології УВУ [31, с. 175].

У травні 1949 р. Я. Пастернак з дружиною прибув до Торонто (*Канада*), де й провів решту свого життя, ґрунтовно працюючи над різними проблемами української археології [2, с. 95; 23; 24; 26; 31, с. 175; 33, с. 19]. Повсякчас працює для національної справи, проводить лекційну пропаганду історичних знань в середовищі української діаспори Канади (1949-1969) [35]. Активно співпрацює з відділенням НТШ в Торонто. У 1963 р. був обраний професором Українського католицького університету в Римі, у 1964 р. стає членом ініціативної групи Українського історичного товариства, а у 1965 р. – членом Управи УІТ і Редакційної колегії часопису «Український історик» [2, с. 97; 26; 29].

На початку липня 1949 р. канадська англійськомовна преса повідомила, що «відомий археолог з України допомагає при розкопках у форті св. Марії, куди його порекомендував колишній його студент із Богословської академії у Львові єпископ І. Борецький». «Але це вже була зовсім інша праця, базована на інших принципах і професор Я. Пастернак, не зважаючи на свої непересічні кваліфікації, був змушений піти на зовсім звичайного робітника, щоб заробити працею рук на прожиток». Він, як і його дружина, не впали в зневіру, не загубилися серед емігрантів у «погоні за хлібом щоденним». Він з дружиною «знайшли себе у дальшій праці для свого народу» [2, с. 95]. Я. Пастернак «узявся із незменшеною енергією» узагальнювати та підсумовувати свої довоєнні археологічні дослідження та «слідкувати за новими працями з ділянки археології України» [2, с. 96]. Це вказує на те, що він був «людиною праці для свого рідного народу, для української визвольної справи, яку він скріпляв науковими доказами й аргументами. Тому, мабуть, і уболівав він так дуже над безділлям тих, які мали всі необхідні дані, так під оглядом інтелектуальним, як і під матеріальним, але для свого народу нічого конкретного не зробили». Він «відчував велику відразу до псевдонауки, а зокрема «науки», яка мала б іти назустріч різним політичним махінаціям». Я. Пастернак був великим ученим, але водночас «незвичайно скромною людиною, до нікого не ставив ніяких вимог і працював, не очікуючи жодних похвал». Свої знання він, як постійний член педагогічного складу Курсів Українознавства (*ім. Г. Сковороди, 1950-1968; ім. Ю. Липи, з 1956; при церкві св. Миколая, з 1963*), на літніх вакаційних Вищих освітніх курсах Осередку української культури й освіти при Крайовій Екзекутиві УНО (1965-1968), доносив у доступній та цікавій формі. Завдяки цим курсам понад тисяча українців з різних міст Канади дістала елементарне знання з археології України [2, с. 97]. Він жив під девізом: «Розумійте землю і читайте в ній історію України» і під ним намагався вщепити українській молоді в Канаді любов до свого народу, історія якого сягає далеко в глибину віків [2, с. 98]. Лише у 1948-1961 рр., коли українська еміграція «переходила велику кризу і переставлялась на новий спосіб життя», Я. Пастернак, працюючи для національної справи, опублікував 19 наукових і 16 популярно-наукових статей, виголосив 18 доповідей на різні археологічні теми в 23 різних аудиторіях 8-ми місцевостях східної Канади [2, с. 97; 23].

Резюмуючи наукову творчість Я. Пастернака, з повною об'єктивністю можна ствердити, що вона досить велика і важлива своїми наслідками та охоплює антропологію, етнологію, етнографію, музеєзнавство, історичне краєзнавство, практично всі спеціальні історичні дисципліни. Займаючись в основному вивченням старожитностей Карпатського регіону, матеріальної і духовної культури місцевих мешканців, Я. Пастернак не заціклювався на цих проблемах, а розглядав їх на фоні найдавніших європейських цивілізацій. Про це свідчать його виступи на багатьох міжнародних наукових форумах у Кракові (1933), Відні (1934), Варшаві (1933, 1935), Братиславі, Будапешті, Бухаресті, Мукачеві, Ужгороді, Чернівцях (1936), Бреславі, Давидгородку, Дрездені, Луцьку, Пінську (1938) [2, с. 95], Вроцлаві, де представляв українську археологію [33, с. 13]. До речі, у Берліні (1939) [2, с. 95] він читав доповідь про пам'ятки культури карпатських курганів [26]. На Всесоюзному Конгресі дослідників неоліту і бронзової доби (*Київ, 1940*) виступив з доповіддю «Культура лінійно-стрічкової кераміки в Галичині й на Волині та її відношення до трипільської культури». А з доповіддю на українській мові «Княжий город Галич» виступив на Всесоюзному Конгресі дослідників старих руських городів (*Ленінград, 1941*) і в Московському університеті (1941) [2, с. 94; 23; 28, с. 9], це був нечуваний для тих часів акт [3, с. 115]. Також він виступав з лекціями більше як у 20-ти місцевостях Галичини перед населенням самих різних верств [9, с. 12].

Я. Пастернак, як археолог, робив розкопки різного масштабу в 72 місцевостях Австрії, Канади, Чехії, України (*Волині, Закарпаття, Галичини*) [42]. Водночас проводив аналіз усіх знайдених археологічних матеріалів, «синтезував їх і остаточні висновки публікував» книжками чи статтями українською, англійською, німецькою, польською, чеською мовами у різних часописах («Діло», «Життя і знання», «Записки НТШ», «Наша Батьківщина», «Новий час», «Свобода», «Український історик» та ін.) [2, с. 96; 33, с. 13].

а також у регіональних збірниках Бережанщини, Перемищини, Станіславівщини та Угнівщини [29]. Головнішими з біля сорока великих праць та більше 270 наукових і популярно-наукових статей є: «Антропометричні дослідження над українським населенням південної Жовківщини» (Львів, 1919), «Podkarpacká Rus v mladši době kamenné» («Підкарпатська Русь в молодшій кам'яній добі», Прага, 1925), «Ruske Karpaty v archeologii» («Руські Карпати в археології»), «Unetické sídliště ve Vysočanech» (обидві Прага, 1928), «Середньовічні розкопки на Празькому Граді та майбутні в Крилосі» (Львів, 1928), «Гальштатська культура Закарпаття в його природних межах» (Львів, 1930), «Нововідкриті римські пам'ятки в Галичині і Волині», «Середньовічні городи на Закарпатті» (обидві Львів, 1931), «Коротка археологія західноукраїнських земель» (Львів, 1932), «Перша бронзова доба в Галичині» (Львів, 1933), «Будівництво та промисел за княжих часів», «В добу городищ», «Могильники княжої доби» (всі Львів, 1934), «Pravěké stýky Podkarpacké Rusi a Halicie» (Братислава, 1936), «Шнурова могила в Кульчицях» (Самбір, 1936), «Галицька катедра у Крилосі» (Львів, 1937; польською мовою 1938), «Дністер в археології» (Львів, 1937), «Старовинний замок Тустань» (Львів, 1938), «Струтинське городище» (Самбір, 1938), «Доісторичні та княжі часи Белзчини в світлі археології» (Сокаль, 1939), «Найстарші часи Карпатської України» (Львів, 1939), «В допомогу юному археологу» (Львів, 1941), «В літописному Галичі», «Розкопки у Пліснеську» (обидві Київ, 1941), «Археологічні розкопки на Бойківщині» (Краків, 1942), «Старий Галич» (Краків-Львів, 1944), «Привісні печатки княжої доби в Україні» (Мюнхен, 1947), «Історична Секція НТШ в час другої світової війни», «Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині» (обидві Мюнхен, 1948), «Найстарші часи Волині» (Вінніпег, 1952), «Княжий город Львів» (Нью-Йорк, 1953), «Археологія в СРСР» (Джерзи Ситі, 1954), «Етногенеза слов'ян за новими археологічними дослідженнями» (Мюнхен, 1961), «Княжий город Перемишль» (обидві Нью-Йорк, 1961), «Нашийні гривні в Україні» (Нью-Йорк, 1963), «Стародавні часи Тербовельщини» (Нью-Йорк, 1968) тощо. Вже після його смерті вийшли такі праці: «Важливі проблеми етногенезу українського народу в світлі археологічних досліджень» (Нью-Йорк, 1970; окреме видання 1971), «Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях» (Нью-Йорк, 1976), «Наукове товариство ім. Шевченка в час Другої світової війни і його історична секція» (2006) та ін. Він також є автором численних гасел з археології в «Енциклопедії Українознавства» [29].

Підсумком багатолітніх археологічних студій стала узагальнююча монументальна «Археологія України» (1961) [14], написана на основі джерельного матеріалу, здобутого власними розкопками, а також досліджень вітчизняних і закордонних науковців. При цьому варто зауважити, що подібне трьохтомне видання в Києві вийшло лише у 1971 р. У монографії на «конкретних археологічних матеріалах розглядається енеоліт (міднокам'яний вік), доба бронзи, скіфосарматський період, часи великого переселення народів». Розглядаючи проблему етногенезу слов'ян, учений вважав, що «як східні, так і західні слов'яни були споконвічними автохтонами на своїх історичних землях». У праці він стверджує, що для східних слов'ян «базою розвитку були трипільські племена, а для західних такою етнічною базою стали племена лінійнострічкової кераміки» (археологічна культура доби неоліту, 5500-4900 рр. до н. е.) [26]. Це «твір не лише кабінетного стилю та значення, а продукт довгих років праці на полях України, аналіза власних дослідів як і цілого ряду інших учених археологів у минулому й сучасному». Про вартість цієї «солідно обдуманій й обґрунтованій фактичним матеріалом» праці визначний український археолог П. Курінний в листі від 16 серпня 1961 р. до Я. Пастернака пише, що «це на сьогодні насправді найповніше, що вийшло з археології України і що може зорієнтувати фахівців в здобутках української археології... Подивляю Вашому труду, з яким Ви, заховуючи об'єктивність, старалися пройти поміж морем старих і нових поглядів на ясні та реальні факти археологічного минулого України і зберегли об'єктивність у передачі часом Вам немилих поглядів... Книга Ваша є сьогодні важливим здобутком науки і може бути покладена в основу для пізнання передісторичного минулого України» [2, с. 96].

Ярослав Пастернак на зустрічі з українським громадянством у Торонто 22 травня 1961 р. охарактеризував свою «Археологію України», якою прислужився «українській науці і українській справі», адже писав її сповнений «любов'ю до української старовини». Водночас він зауважив, що в праці «старався виправити усі викривлення, спираючись при цьому на джерельних, конкретних археологічних матеріалах» [11, с. 4]. Також подав «коротку інформацію про зміст» книжки, наголосивши, що сучасна археологія – це «самостійна наука в групі історичних наук, з власними матеріалами та власними нею тільки вживаними методами праці». Її завдання – «добувати розкопками із землі все нові матеріали для розкриття духової й матеріальної культури населення даного краю та взагалі всіх виявів його творчого духа, винахідливості і мистецьких наснажень». Сповняючи це завдання, вона «пересуває початки історії нашої батьківщини на багато тисяч років назад, перед перші писані історичні джерела, виявляє її праісторію, перші початки культури, цивілізації, релігійних вірувань, економіки, торгівлі, організованого життя, державотворчих процесів та їх завершення – формування нації» [11, с. 2].

Основну увагу присутніх він зосередив на «різниці між працями советських археологів» і своє «Археологію України» [11, с. 4], зауваживши, що «вона змістом подібна до тамтих, але між нею і ними є засадничі різниці», адже «советські праці колективні, їх писало дрібними частинами багато різних авторів, тому в насвітлюванні фактів і матеріалів не видно одної чіткої провідної думки. Позірно одно згідні, вони іноді протирічать собі. «Археологію України» писав я сам один. І за провідну ідею взято етногенезу – формацію українського народу впродовж тисячоліть» [11, с. 2].

Ярослав Пастернак був «невтомним працівником на народній ниві, працівником чесним, сумлінним, який трактував свою працю, як почесь й не диво, що після нічного спочинку з 28 на 29 листопада 1969 р. вранці він знов взявся до праці про «Етногенезу слов'ян» для Українського Католицького університету в Римі». Але того дня не судилося йому продовжити розпочатої праці». Вранці 30 листопада 1969 р. у Торонто, «після короткої недуги», на 78 році життя, «відійшов у незнані світи до тих своїх прапредків, яких він ціле життя намагався збагнути та відчитати історію їхньої доби», один із найвизначніших українських археологів. Його смерть – це «незаступима втрата для української науки» [2, с. 98; 23; 24; 29].

У повоєнний час ім'я видатного археолога, дослідника княжої доби, Ярослава Пастернака в радянській Україні було заборонене для посилок чи навіть згадок, його праці були викреслені з радянської історіографії та потрапили в спецфонди, а «здобуті археологічні матеріали та ґрунтовні наукові висновки замовчували або використовували без згадки автора» [31, с. 175]. Ціле своє життя вчений «присвятив розшукам української старини, намагався знайти метрику народження свого народу, якому світ, а зокрема його сусіди, відмовляли права на існування». Він «розкривав землю і читав у ній історію України ще з часів, коли нікому й не снилося вести літописи» [2, с. 90]. Більшовикам не вдалося стерти людську пам'ять й сьогодні ім'я видатного археолога назавжди повернулося в Україну й загалом в історичну науку усєї Східної Європи. Його твори визнавали та й досі визнає весь науковий світ.

Список використаних джерел та літератури

1. Бандровський О. Археології та спеціальних галузей історичної науки кафедра / О. Бандровський, Н. Білас // Encyclopedia. Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2011. – С. 152.
2. Верига В. Дослідник підземного архіву України (Пам'яті проф. д-ра Ярослава Пастернака) / Василь Верига // Український історик: журнал УІТ (Нью-Йорк; Мюнхен). – 1970. – Ч. 4 (28). – С. 90-98.
3. Винар Л. Біографічні і бібліографічні матеріали Ярослава Пастернака / Л. Винар // Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях. – Нью-Йорк, 1976. – С. 115.
4. Вільна Україна. – 1940. – 11 черв. (Ч. 135). – С. 2.
5. Герета І. П. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку / І. П. Герета, Р. Т. Грибович, Л. Г. Мацкевой та ін. – К., 1981. – 310 с.
6. Гула О. З історії формування археологічних збірок Львівського історичного музею (40–80-ті роки ХХ ст.) / О. Гула // АДЛУ (Львів). – 2008. – Вип. 11. – С. 313-318.
7. Дольницький М. Визначний археолог, проф. др. Ярослав Пастернак / М. Дольницький // Терем. Проблеми української культури. – Детройт, 1962. – Ч. I. – С. 3-6.
8. Коваль І. Дослідник підземного архіву України (Науково-історичне видання) / І. Коваль. – Галич; Львів: Місіонер, 1999. – 176 с., 44 вкл.
9. Коваль І. М. Наукова та громадська діяльність Ярослава Пастернака (1913-1969 рр.): автореф. дис... к. і. н. / І. М. Коваль. – Івано-Франківськ, 2007. – 22 с.
10. Культурне життя в Україні: Західні землі. 1939-1953. Т. 1: Док. і мат. – К.: Наукова думка, 1995. – 749 с.
11. Пастернак Я. «Археологія України» (Із слова на зустрічі з громадянством у Торонті 22 травня) / Ярослав Пастернак // Свобода (Нью-Йорк). – 1961. – 8 черв. (Ч. 106). – С. 2, 4.
12. Пастернак Я. Антропометричні дослідження над українським населенням південної Жовківщини / Ярослав Пастернак // Матеріали до української етнології НТШ. – Львів, 1919. – Т. XIX-XX. – С. 231-247.
13. Пастернак Я. Археологічні розкопки на Бойківщині / Ярослав Пастернак // Краківські вісти (Краків). – 1942. – 8 лист. (Ч. 250). – С. 3.
14. Пастернак Я. Археологія України / Ярослав Пастернак. – Торонто, 1961. – 789 с.
15. Пастернак Я. Дністер в археології / Ярослав Пастернак // Діло (Львів). – 1937. – 1 трав. (№ 95). – С. 10.
16. Пастернак Я. Історична Секція НТШ в час Другої світової війни / Ярослав Пастернак // Сьогодні і минуле. Вісник українознавства. – Мюнхен-Нью-Йорк, 1948. – С. 37.
17. Пастернак Я. Коротка археологія Західно-Українських земель / Ярослав Пастернак // Богословія (Львів). – 1932. – Т. X, кн. 3. – 95 с.

18. Пастернак Я. Наукове товариство ім. Шевченка в час Другої світової війни і його історична секція / Ярослав Пастернак // Вісник НТШ. – 2006. – Ч. 36. – С. 9-11.
19. Пастернак Я. Нововідкриті римські пам'ятки в Галичині і Волині / Ярослав Пастернак // Записки НТШ (Львів). – 1931. – Т. CLI. – С. 1-17.
20. Пастернак Я. Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопів // Записки НТШ (Львів). – 1933. – Т. CLII. – № 11. – С. 62-112.
21. Пастернак Я. Шнурова могила в Кульчицях / Ярослав Пастернак // Літопис Бойківщини (Самбір). – 1936. – Ч. 7. – С. 1-4.
22. Пастернак Я. Струтинське городище / Ярослав Пастернак // Літопис Бойківщини (Самбір). – 1938. – Ч. 10. – С. 23-26.
23. Пастернак Ярослав Іванович (1892-1969) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://istvolyn.info/index.php?option=com_datso_gallery&func=detail&catid=2&id=1461
24. Пастернак Ярослав Іванович // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Пастернак_Ярослав_Іванович
25. Пелещишин М. Племена культури лінійно-стрічкової кераміки / М. Пелещишин // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. – К., 1974. – С. 97-104.
26. Пеняк П. Ярослав Пастернак допоміг нам з'ясувати, якою була наша стародавня історія / Павло Пеняк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattya.net.ua/Zmi/102560-IAroslav-Pasternak>
27. Петегирич В. Внесок НТШ у дослідження давньоруської археології / В. Петегирич // Т. Шевченко і українська національна культура: матер. наук. симп. – Львів, 1990. – С. 80-81.
28. Петегирич В. Ярослав Пастернак і українська археологія / В. Петегирич, Д. Павлів, М. Филипчук // *Studia Archaeologica* (Львів). – 1993. – № 1. – С. 7-9.
29. Помер проф. д-р Ярослав Пастернак, видатний український учений-археолог // Свобода (Нью-Йорк). – 1969. – 2 груд. (Ч. 219). – С. 1.
30. Реферат проф. д-ра Я. Пастернака // Краківські вісти. – 1943. – 27 жовт. (Ч. 240). – С. 6.
31. Романюк Т. Наукова діяльність Ярослава Пастернака у період Другої світової війни (1939-1944 рр.) / Тарас Романюк // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2005. – Вип. 8. – С. 169-178.
32. Рудницький М. На службі народу / М. Рудницький // Вільна Україна. – 1940. – 25 січ. (Ч. 19).
33. Ситник О. Ярослав Пастернак – визначний український археолог ХХ ст. (до 120-річчя з дня народження) / О. Ситник // Матер. і дослідж. з археології Прикарпаття і Волині. – 2013. – Вип. 17. – С. 11-21.
34. Смішко М. Археологічні дослідження в Західних областях УРСР за роки радянської влади / Маркіян Смішко // МДАПВ (Київ). – 1959. – Вип. 2. – С. 5-28.
35. Терський С. Унікальні реліквії з розкопок Ярослава Пастернака повернулися в Україну / С. Терський // За вільну Україну (Львів). – 1997. – 27 верес. (Ч. 113). – С. 2.
36. Ярослав Іванович Пастернак (1892-1969) // Нариси культури давньої Волині / за заг. ред. Г. Охріменка ; упоряд. : Г. В. Охріменко, С. М. Локайчук. – Луцьк: Обл. друкарня, 2006. – С. 23-26.
37. Ясь О. В. Пастернак Ярослав Іванович / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – Т. 8: Па – Прик. – С. 85.
38. Pasternak J. Podkarpacká Rus v mladší době kamenne / J. Pasternak // *Niderlův sborník* (Praha). – 1925. – S. 150-155.